

Социологически проблеми 2009 1-2: 90-112

Статията е публикувана с подкрепата на проект „Трансформации на социалните науки в обществото, основано на знанието”, финансиран по програма „Млади учени” на Фонд „Научни изследвания”.

---

1. Философията на историята – произход

В България, а също и в целия т.нар. “Източен блок” академичните среди добре помнят достолепната и важна дисциплина “философия на историята”, допреди 20 години ползвана като основа за още по-вездесъщия “Исторически материализъм”. Изграденият в тези свързани някога дисциплини, начин на мислене на историята и историческото е още жизнен в част от световната академична общност. Но въпреки дисциплинарната връзка, изградена от начина на неотдавнашното им преподаване, корените на този начин на мислене на историята не са в догматичния марксизъм, а следва да се търсят в това, което днес наричаме “философия на история на Просвещението”.

Не случайно появата на термина “философия на историята”^{footnote}Появата на понятието “философия на историята” се свързва със заглавието на въведението към седемтомното съчинение на Ф. Волтер, “Опит върху нравите и духа на нациите и върху главните факти от историята от Карл Велики до Луи XIII” (1754-1758), което през 1765 година се появява и като самостоятелно съчинение – “Философията на историята”. От друга страна, на Хегел дисциплината дължи институционализирането си като академична дисциплина: прословутите лекции в Берлинския университет след 1818 г., събрани и публикувани от неговите ученици след смъртта му (1837), са началото на присъствието ѝ в университетите.^{/footnote} е свързана тъкмо с този период на западноевропейската мисловност – събитие добре описано в изследванията на Р. Козелек (Koselleck 1976: 23) и Хр. Тодоров (Тодоров 1996:14). Историята – в единствено число и пълен член – разгадаването на “хода” на това единство е сред първите цели, поставени пред новата за онова време форма на знание. И не толкова, за да се опише миналото, колкото да се предвиди бъдещето (прогресът), а също и на кого принадлежи то, кой има право да говори от негово име. Защото, който знае и владее бъдещето – или поне (може да) говори от негово име – той е господарят не просто на настоящето: той е господарят на времената.

Може да се твърди, че философията на историята на Просвещението е създала фигурата на светския или секуларизиран пророк. Говоренето за прогреса е тъкмо едно такова пророческо говорене: в него времето – минало, настояще и бъдеще – и светът, понеже това са все световни истории (Berkhofer 1995:46) – са престанали да бъдат

тайна, те са се открили. Тези ранни проекти за философия на историята са създателите това, което днес наричаме Големи разкази. Все пак макар и много интересен, дебатът за връзката или пък липсата на връзка между секуларните “световно-историческите концепции” и наследството на Библията (Тодоров 1996), не е предмет на настоящото проучване.

Вместо това то ще опита да опише сегашното състояние дисциплината “философия на историята” и начините на мисленето на историческото. За тази цел то ще се оприе на промяната в съдържанието на дисциплината, предизвикани от промените в начина на мислене на историята, историческото, историческите разкази. Извършената промяна може да бъде проследена чрез присъствието на мисленето за историческото в академичните институции, обсъжданите днес в академични текстове теми и проблеми.

Тази извършена “изотвътре” промяна – първо на проблемите, а след това и на дисциплината – е променила и дотам е отдалечила “философията на историята” от онова, което авторите от времето на Просвещението са наричали със същото име, че днес вече е проблематично академичното ѝ оцеляване под същото название. Тази е и причината за трескаво търсене на име на онзи начин, по който днес мислим и проблематизираме историята и историческото: аналитична философия на историята, формална философия на историята, теория на историята, метаистория, изследвания на писането за история, изследвания върху работата на историка, изследвания на историческото съзнание, обща история, критическа философия на историята, съвременна философия на историята, и т.н. (Croce 1960; Walsh 1951; White 1973; Ruesen 1990; Berkhofer 1995; Ankersmit 1998)

Отчасти вече съм описвала този процес във връзка с едно изследване на предметите и дисциплините, преподавани в съвременните университети, които могат да бъдат отнесени към проблемите на философията на историята или изследване върху курсовете, посветени на осмислянето на историята и историческото. (Иванова 2008) То само констатира отдавна известна институционална ситуация: проблемите на философията на историята отдавна са прекрачили границата на философската специалност и факултети, за да навлезе в обучението на специалности като история, социология, политология, международни отношения, регионални изследвания. Тя се е превърнала в интердисциплинарно поле и основа за изследователски центрове.

2. Промяната: историческото след Просвещението

Промяната – и последвалото отдалечаване от първоначалните употреби, задачи и очаквания към “философията на историята”, наследени от Просвещението – е свързана

с друго значимо събитие в западноевропейската академия: процесът на утвърждаване на историографията като професионална академична дисциплина. Известно е, че критиката на Хегел от страна на немските историци е един от стълбовете за теоретичната еманципация на историографската дисциплина. (Тодоров 1996) Появата на професионалната историография отбелязва както първата критика към просветителския тип философия на историята, така и първите призови за друг подход към осмисляне на историографската практика и историческото. (Droysen 1868) Историографската практика се сблъсква с проблеми, които изискват не историографски източници, а философско осмисляне. Не случайно тази нужда е видяна и иницирана на първо от самите историците. Това е историческият момент, в който теоретично се срещат философия на историята и херменевтика – първоначално, за да бъдат противопоставени, а днес за да ги видим слети в обща изследователска стратегия, посветена на проблемите на историческото.

Тази среща полага важно изместване на теоретични интерес: вместо проблемът на историята сама по себе си, световната обща история, нейният план, ход и посока, търсенето на закономерности и линейност, разчленена на стадии, епохи, фази и формации, прогресът и бъдещето на историята – Просвещение; изместване към въпроси, много от които актуални и днес – как познаваме историята, как правим историческите интерпретации, какво е историята, кой пише историята, спецификата на работата на историка, как е повлиян от него неговият исторически разказ, кое е и как отделяме важното от маловажното в историческите разкази, а по-късно и кой решава това, кой има право да реши такова нещо, от името на кого и в името на какво, и т.н.

3. Списанието

Днес вместо от историята, изследователите на историческото се интересуват повече това как и защо пишем за история. Теоретизирането върху значението и начините на писане за история поставя под въпрос големите разкази на просветителските исторически процеси. По-горе се спомена, че изследванията на писането за история още търсят името на своята дисциплина, за да се разграничат от просветителския проект.

Промяната на изследователските теми, свързани с философското осмисляне на историческото може да бъде представено с промяната на присъствието на определени теми на страниците на едно съвременно списание, посветено на осмислянето на историята и историческото.

Посредством анализ на съдържанието на най-авторитетното англоезично списание в областта на философията на историята, изиграло ключова роля в нейното тематично

формиране – *История и теория* – може да се види как се е измествал философският интерес към историческото от 60-те години на XX век, когато започва да излиза то, до днес. На страниците на това списание се разгръщат някои от най-важните дебати след 1960-те години. Списанието се отличава с плурализма си: дори и днес то публикува както постмодерни, така и позитивистични статии, както критики на евроцентризма, така и апологии на прогреса и универсалната история. Наред с това списанието се стреми да представя новата немска и френска философия на историята и нерядко публикува статии на немски и френски език. Тъкмо поради това анализът на съдържанието му е добра възможност да се проследи как се е развивала философията на историята на практика.

Анализирани бяха всички годишници на списанието, от началната 1960 г. до 2008 г. (общо 204 броя). Статиите бяха описани според следните критерии:

1) ключово понятие (напр. обективност, интерпретация);

2) теоретична рамка (напр. позитивизъм, дискурсивен анализ);

3) тъй като близо половината статии са исторически, посветени на концепции, превърнали се в част от историята на дисциплината, те бяха допълнително описани според обекта си (автор, школа или период).

След това пълното течение на списанието бе разделено на три периода – от 1960 до 1974, от 1975 до 1989, и от 1990 до 2006 г.; избрах този начин на разделяне, преди всичко понеже улеснява сравнението, разделяйки пълното течение на списанието на три приблизително еднакви по продължителност интервала; наред с това той има допълнителното предимство границите на периодите приблизително да съвпадат с публикуването на ключови книги в историята на дисциплината – *Метаистория* на Хейдън Уайт (рецензирана в списанието през 1974 г.) и *Новата философия на историята* на Ханс Келнър и Франк Анкерсмит (рецензирана през 1989 г.).

За всеки период бе изчислена относителната честота на откритите ключови понятия (т.е. колко често се срещат в статии от този период), както и на теоретичните рамки и

представяните канонични автори; в някои случаи се наложи освен честотата да бъде изчислена и относителната им тежест. След това получените данни за трите периода бяха сравнени. В резултат се получи кохерентна картина на развитието на философията на историята на страниците на списанието след 1960-та г., която ще представя от гледните точки на проблематиката, на теоретичните рамки и на канона на философията на историята.

3.1. Проблематиката

Още в първия период, между 1960 и 1974 г., проблемите на класическата, просвещенска философия на историята имат незначителна тежест; на тях са посветени едва 15% от статиите, като приблизително половината се занимават с въпросите какво е история и какво е философия на историята. За сметка на това периодът е доминиран от проблематиката на позитивизма – дали и как е възможна една научна история, какъв е статутът на фактите, обясненията, законите, каузалността в историята, възможна ли е обективност в историческото знание (на тези проблеми са посветени 40% от статиите през периода). Относително по-слабо е представена другата страна в споровете около позитивизма, най-вече във връзка с понятията разбиране и разказ, които обикновено се разглеждат в теоретичната рамка на аналитичната философия (на тези проблеми, с които позитивизмът изглежда неспособен да се справи, са посветени 16% от статиите). Значително по-голяма тежест от аналитичната опозиция имат статиите, опитващи да обосноват философско-историческите си проекти чрез други науки – преди всичко чрез социологията, но също и политологията, икономиката и психологията (29,6%).

През втория период, между 1975 и 1989 г., класическите проблеми на позитивизма – обективността, научността, законите, фактите на историческото знание – почти изчезват; с тях се занимават 9,9% от статиите, включително онези, които критикуват предлаганите от позитивизма решения или самите проблеми. Проблемите на позитивизма са изместени от друга група проблеми, обединени около въпроса за писането на история: риториката на историографските текстове, конструирането на историческите разкази, представянето на миналото, както и въпросите за интерпретацията, влиянието на настоящето върху историята и институционализирането на историческата наука, до този момент отсъствали от страниците на списанието (на тези проблеми са посветени 43,9% от статиите през периода). С други думи дисциплината, която до средата на 1960-те е била почти напълно доминирана от позитивизма, сега се оказва също толкова пълно доминирана от онова, което в края на периода ще бъде наречено 'нова философия на историята'.

Разбира се, наследените от позитивизма и класическата философия на историята проблеми не изчезват. Своеобразен разцвет през периода преживяват изследванията

върху каузалността, онтологическия статут на историческото минало и историческите макроструктури (под влиянието на “Анали”). Този разцвет може да бъде обяснен с надеждата у опонентите на новата философия на историята, че подобни изследвания биха позволили създаването на една “наистина научна” философия на историята, изградена по модела на социалните науки и избавена от проблемите на писането и езика; при все това относителната тежест на този род статии е малка (14,9%).

Друга важна тенденция е значителното спадане на влиянието на социалните науки върху философията на историята (от 16% на 7%). Относително стабилно, но незначително остава влиянието на психологията. Също през този период се очертава стремеж въпросите на философията на историята да се решават с понятия, заети от логиката и физиката, преди всичко от логиката на възможните светове и теорията на хаоса (общата тежест на тези статии е незначителна – 2,8%).

През третия период, след 1990 г., проблематиката на новата философия на историята запазва доминиращото си положение (37% от статиите са посветени на писането на история, риториката, разказа, интерпретацията, влиянието на настоящето). Отличителната черта на периода обаче е възникването на няколко нови проблемни полета, най-важно сред които е това на ‘другите’ истории – историите на жените, колонизираните народи, всекидневието, работническата класа, накратко на онези, които от перспективата на 1990-те изглеждат победените в историята. Не става дума за истории, които са били някак неволно пропуснати от конвенционалната история и могат просто да бъдат добавени към нея. Изследването на тези други истории изхожда от предпоставката, че историческата наука ги изключва поради самия начин, по който мисли обекта си и оттук те могат да бъдат разказани, само ако бъде изоставено понятието за универсална история и бъде призната принципната множественост и несъизмеримост на човешките истории. За влиянието и продуктивността на този тип проблематика свидетелства фактът, че макар да възниква още в края на предишния период, относителната ѝ тежест в периода след 1990 г. е нараснала от 3,5% до 17,4%, а броят на посветените ѝ статии се равнява на писаното за проблемите на позитивизма от първия период и за писането на история през втория.

Други важни проблемни области, възникнали след 1990 г., са дискурсът и конструирането на традиции. Както изследването на ‘другите’ истории, те не са откъснати от проблематиката на новата философия на историята; понятието за дискурса например, също както въпросите за писането на история и историографската риторика, изисква саморефлексивно отношение към езика на философията на историята, изследване на текстове, проблематизиране на понятия; различава се преди всичко по това, че се фокусира върху зависимостта между знание и власт, която риториката на историографията обикновено пропуска.

Друга важна черта на периода е сравнителното увеличаване на относителната тежест на позитивистичната проблематика, възлово място сред която заема въпросът за обективността. Всъщност би било по-уместно да се говори не за позитивизъм, а за неопозитивизъм, тъй като става въпрос вече не толкова за обективността на историческото знание, колкото на историческата интерпретация. Обикновено този въпрос се изследва с надеждата, че ще бъдат открити критерии за обективност на историческата интерпретация, които ще позволят историята да бъде изградена по модел на природните науки; критерии за обективност най-често се търсят в теорията на хаоса, логиката на възможните светове и противофактовия анализ. При все това в сравнение с предходния период относителната тежест на този род статии е нараснала незначително – от 2,8% до 3,5% (дори когато списанието се стреми да подкрепя и популяризира подобни изследвания).

От сходни надежди е движен и опитът да се изгради една нова теория на прогреса, основана върху еволюционната биология (в 3,9% от статиите). От гледната точка на присъствието върху страниците на списанието през периода, влиянието на биологията върху философията на историята вече значително надхвърля влиянието на социалните науки и психологията.

В много случаи за обективност на историческата интерпретация се говори не откъм физиката, биологията или логиката, а от позициите на един консервативен хуманизъм, чиято главна опора са призивите да се бранят ценностите на западната цивилизация, както и някои исторически примери, които изглежда имат само една вярна интерпретация (като такъв пример се привежда почти изключително холокостът). Относителният дял на този род статии е 8,1%; впрочем хуманистичните призови в тях често са преплетени с призови за връщане към рационалната наука от времето преди the linguistic turn (насочването към и проблематизирането на езика на историческата наука).

След 1990 г. продължава тенденцията да отслабва влиянието на социалните науки върху философията на историята (от 7% на 2,3%), като за разлика от предния период намалява значително и влиянието на психологията (от 4,3% на 0,8%). За сметка на това се засилва присъствието на културните изследвания, които в предните периоди практически липсват (3,9%).

3.2. Теоретичните рамки

Развитието на теоретичните рамки е тясно свързано с развитието на проблематиката, но при все това позволява да се отбележат някои тенденции, които иначе биха били пропуснати. Разбира се, първият период, от 1960 до 1974 г., е доминиран от позитивизма (47,2%) и социалните науки (23,9%); след 1975 доминира новата философия на историята (35,9%) за сметка на отслабването на позитивизма (9%) и социалните науки (10,2%). Но наред с това за историята се мисли в ред теоретични рамки, които нямат достатъчно тежест, за да наложат собствената си проблематика, ала присъстват относително устойчиво и в трите периода – аналитичната философия, спекулативната философия на историята, антропологията. Според мен устойчивостта им може да бъде обяснена с това, че около тях са се формирали изследователски общности, които успяват да се запазят въпреки или може би именно заради малкия си размер. През втория период към изброените малки изследователски общности се прибавят нови две, формирали се в края на 1970-те г. около феноменологията и херменевтиката; в такава малка общност се превръща и позитивизмът.

Интересно явление е също рязкото нарастване на присъствието на марксизма през втория период, последвано от почти пълното му изчезване през третия. От една страна това изчезване се дължи на дискурсивното преосмисляне на периода на Студената война в светлината на политико-икономическите събития в т.нар. Източен блок от 1989 г. От друга страна това изчезване може да се обясни с утвърждаването на една нова група теории, които до голяма степен изземат функциите на марксизма: т. нар. критически теории, главна роля сред които играят постколониализмът (11,4%) и феминизмът (5%). През 1970-те и 1980-те марксизмът е практически единствената теоретична рамка в англоезичната философия на историята, позволяваща да се критикуват съвременното общество и неговите идеологии, но през 1990-те това става възможно и в рамките на критическите теории, които имат допълнителното предимство, че за разлика от марксизма не са обвързани с вече проблематичната представа за една универсална история.^{footnote}Тук следва да се отбележат и политическите промени след 1989 г., които също имат значение.^{/footnote}

Вече стана дума в предния раздел, че след 1990 г. донякъде нараства присъствието на новия позитивизъм и консервативния хуманизъм (от 10,2% на 14,2%). През 1990-те се формират три нови теоретични рамки (за които стана дума в предходния раздел), сродни на новата философия на историята: дискурсивният анализ (5,7%), микроисторията (4,3%) и конструирането на традиции (8,5%).

3.3. Канонът

През първите два периода статиите, посветени на историята на дисциплината, достигат и дори надхвърлят броя на статиите, изследващи съвременните ѝ проблеми. Тъй като списанието няма за цел да предлага систематична история на дисциплината, тези

статии като цяло се подбират според това кои автори изглеждат важни. В този смисъл представените автори формират канона на философията на историята, онези класически автори, които са запазили авторитета си въпреки дистанцията във времето.^{footnote} При анализа на този канон бяха отчетени онези автори, на които е посветена повече от една статия. Тъй като наред с това бяха описани статиите, представящи периоди и школи от историята на дисциплината, единичните статии за автор бяха включени към статиите, представящи съответната школа или период (напр. единичната статия за Ранке бе включена при статиите за немския историзъм). Този подход има предимството, че фокусира върху онези автори, които не изглеждат предмет на случаен интерес и същевременно позволява да бъдат отчетени и онези, към които интересът може да е бил случаен.^{/footnote}

В периода до 1975 г. най-често представян е Макс Вебер, следван от Хегел и Маркс (впрочем през този период се пише не за Маркс, а срещу Маркс, така че той играе ролята на един вид каноничен противник на философите на историята). Предмет на интерес, макар и донякъде по-слаб, са Хемпел, Колингууд, Вико, Сартр, Леви-Строс и дори Фуко, чиято книга *Думите и нещата* бива представена за пръв път в края на периода (тя обаче е възприета като особен вид структурална история, вследствие на което Фуко е свързван по-скоро с школата на “Анали”, отколкото с постструктурализма).

След 1975 г. от този канон изпадат Хемпел, Сартр и Леви-Строс; на Хегел и Вико са посветени вече само единични статии; за сметка на това канонът включва нови фигури: Мишле, Конт и Ницше. Запазват и дори увеличават тежестта си статиите върху Вебер, Фуко и Колингууд. Канонът през този период е доминиран от Маркс, който вече е по-скоро авторитет, отколкото противник, както и от две нови фигури – Дройзен и Хейдън Уайт.

След 1990 г. историческите статии намаляват, вероятно отчасти заради усещането, че във философията на историята се е формирала нова парадигма, чиито проблеми се разминават с тези на класическата философия на историята. Маркс, Вебер и Колингууд, ключови за канона през първите два периода, вече са представени с единични статии; Дройзен, обект на значителен интерес през 1980-те, отпада напълно, както и Конт, Ницше и Мишле. Практически позициите си на канонични автори запазват единствено Фуко и Хейдън Уайт, който вече заема централно място. В канона на дисциплината влиза само един нов автор, изиграл ключова роля във формирането на новата философия на историята – Франк Анкерсмит.

Разбира се, тази картина на канона не би била пълна, ако не вземем предвид статиите,

посветени на школи и периоди във философията на историята. В това отношение първият период е доминиран от статии за далечното минало на дисциплината: Просвещението, ренесанса и античността (50%); относително по-слаб интерес представляват историзмът (14,6%), позитивизмът (10,4%), немската класическа философия (8,3%) и критиката на марксизма (8,3%). След 1975 г. интересът към античността се запазва, но значително отслабва относителната тежест на статиите за ренесанса, Просвещението, немската класическа философия; за сметка на това рязко нараства интересът към марксизма, историзма, постструктурализма и новата философия на историята; наред с това през този период за пръв път биват представени и бързо придобиват тежест феноменологията и херменевтиката. След 1990 г. напълно доминират статиите, посветени на новата философия на историята, постструктурализма, постмодернизма (41,4%), практически изчезва интересът към античността и марксизма, значително намалява интересът към историзма. В този смисъл, за разлика от предишните два периода, тук доминират статиите за близкото минало на дисциплината. Интересно явление е появата на статии, представящи аналитичната философия на историята, чийто брой значително надхвърля статиите, писани в нейните теоретични рамки – както изглежда, аналитичната философия на историята постепенно е започнала да се превръща в история на философията.

4. Философията на историята днес

На този фон какво да разбираме под философия на историята днес?

След появата на понятието до днес вече са се оформили четири големи области на теоретизиране и изследвания, отнасяни към дисциплината:

1) Появата на понятието го е обвързала с проекта за просвещение на народите и с описаните по-горе първоначални конструкции за хода на Историята. Те не са изоставени и до днес се правят проекции за хода на световната история, въпреки значителната критика през XX век на същите тези Големите разкази (Лиотар 1996: 74-78), производни на тъкмо такива конструкции. В този ѝ вид изследователите остават при просветителската философия на историята – едно телеологично, често художествено занимание, споделящо основни положения от вярата на автора за бъдещето или пък търсещо политически реализации.

2) Утвърждаването на дисциплината историография поставя нови практически институционални и теоретични задачи, което изисква теоретично обосноваване на практиката на новата наука именно с цел утвърждаването на нейната научна стойност и

статус на професионална дисциплина. Този процес първоначално е мотивиран от желанието да се еманципира историографията от философията на историята. Но теоретичните въпроси, пронизващи основанията на новата дисциплина отново връщат проблемите в областта на философията. В този си вид философията на историята е схващана като херменевтика, която полага основите за разбиране и методологическо легитимиране на историографската практика.

3) Паралелно с това следва да бъде отбелязан един постинституционален ефект. Заедно с утвърждаването на понятието и дисциплината 'философия на историята' на академичната сцена, протича процес на търсене и присъединяване на изказванията за историята от разнообразни автори и времена – и вписването им като част от традицията. Този процес, част от процеса по изобретяване на традицията на самата дисциплина, опитва да впише в традицията на философията на историята всеки, който е мислил за история и историческо от древността до наши дни. В този си вид философията на историята вече е история на идеите за историята.

4) XX век е свидетел на фокусиране върху въпросите за писането на история и разкриване на нови проблемни области, свързани с неговите функции, политически употреби, риториката и риторичните стратегии в историческите разкази, изследвания върху история и проблемите на основните историографски понятия, на речника на историците, дискурсивни анализи, и т.н. Тази нова област все още трескаво търси своето име, но и не спира да задава философски въпроси към историческото, което позволява да бъде сочена като изследователска област, преосмислила един много стар проект.

Свързването на древния интерес към историята с нови въпроси и подходи посочва нещо важно за писането за история, а заедно с това и за писането на историята на философията на историята: историите се пишат откъм днешния ден, въввлечени в постоянен процес на усвояване на наследеното (спомени и разкази за това, което е било). Наследеното е едновременно въвеждано в и преосмисляно сега, чертаейки проекции към минало и бъдеще. Това убеждение се е отразило дори на училищното обучение по история днес, превръщайки се в основа на преподаването на предмета. (Bransford, Brown, Cocking 2003: 159-160, 241) То отправя към две традиции, създадени от М. Хайдегер (Хайдегер 2005: 275-6, §§ 72-4) и историци като К. Бекер, Ч. Биърд (Novick 2005: 251-78), които днес можем да опитаме да срещнем, свържем и поставим в основата на мисленето ни за времето, историята и историческото. Макар споменатото убеждение да е доста разпространено, тепърва предстои да се преосмислят неговите теоретически и практически следствия за историческите дисциплини. Осъзнаването на обусловеността на историческите интерпретации от днешния ден може да направи историческите разкази по-самосъзнателни към

собствените им интерпретации и към функциите на тези интерпретации сега.

Литература:

Иванова, И. 2008. "Към теорията на историята". В: **Цацов, Д., В. Петров, С. Кънева, Б. Градинаров**, Л. **Владимиров** (съст.) *Философията през XXI в*. София: АИ "Проф. Марин Дринов", с. 66-76

Козелек, Р. 2002. *Пластовете на времето*. София: Дом на науките за човека и обществото

Лиотар, Ж.-Ф. 1996. *Постмодерната ситуация*. София: Наука и изкуство

Тодоров, Х. 1996. *Очерци по философия на историята*. София: УИ "Св. Кл. Охридски"

Хайдегер, М. 2005. *Битие и време*. София: АИ "Марин Дринов"

Ankersmit, F. 1998. "Historiography and Postmodernism". In: **Fay, B., P. Pomper, R. Vann** (ed s.) *History and Theory: Contemporary Readings*. Oxford: Blackwell, pp. 175-191

Berkhofer, R. 1995. *Beyond the Great Story: History as Text and Discourse*. Cambridge (Mass.): Belknap Press, Harvard UP

Bowen Raddeker, H. 2007. *Sceptical History*. New York: Taylor & Francis

Bransford, J., A. L. Brown, R. R. Cocking. 2003. *How People Learn: Brain, Mind, Experience, and School*. Washington, DC: National Academies Press

Croce, B. 1960. *History: Its Theory and Practice*. New York: Russell & Russell

Droysen, J. 1868. *Grundriss der Historik*. Leipzig: Veit

Fulbrook, M. 2002. *Historical Theory*. London: Routledge

Gaddis, J. L. 2002. *The Landscape of History: How Historians Map the Past*. New York: Oxford UP Press

Jenkins, K. 2003. *Refiguring History: New Thoughts on an Old Discipline*. London: Routledge

Jenkins, K., S. Morgan, A. Munslow. 2007. *Manifestos for History*. London: Routledge

Kernan, A. (ed.) 1997. *What's Happened to the Humanities*. New York: Princeton University Press

Koselleck, R. 1976. "Wozu noch Historie?". In: **Baumgartner, H., J. Ruesen**, (Hg.) *Seminar: Geschichte und Theorie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp

Novick, P. 2005. *That Noble Dream*. New York: Cambridge UP

Ruesen, J. 1993. "What is Theory of History?" In: Ruesen, J., P. **Duvenage**, (eds.) *Studies in Metahistory*

Pretoria: Human Sciences Research Council, pp.: 15-48

Southgate, B. C. 2003. *Postmodernism in History: Fear or Freedom?* London: Routledge

Veyne, P. 1984. *Writing History: Essay on Epistemology.* Middleton: Wesleyan UP

Walsh, W. 1951. *Introduction to the Philosophy of History.* London: Hutchinson

White, H. 1973. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe.* Baltimore etc.: Johns Hopkins UP